

Abstract

This meditation on touch brought by the Coronavirus disease 2019 (COVID-19) offers initial notes on the cultural vocabulary of touch primarily in the Visayan languages Kinaray-a and Hiligaynon. It takes touch as language, history and culture, and traces its universal roots in the haptikos of the Greeks and its locality in the epics of Panay Bukidnon and contemporary West Visayan literature. It concludes that touch is both a personal and collective memory and desire that is being optimized in the digital age as intimacy and affect.

Keywords

Touch as language, touch as culture, touch as history, touch as intimacy, touch as affect

English title

Regarding Touch: Some Notes

TUNGKOL SA TANDÜG: ILANG TALA ¹

GENEVIEVE L. ASENJO

ANO ang kultural na kasaysayan ng *tandüg* sa Kinaray-a at Hiligaynon? Paano natin tinutula, kinukuwento, kinakanta, sinasayaw ang tandüg sa ating komunidad?

Isa ito sa mga kaisipan na dinala sa akin ng pandemya, dahil naging isang pangunahing imahen ang mga kamay: ang paghuhugas ng mga kamay, ang madalas na paghuhugas ng mga kamay, ang wastong paghuhugas ng mga kamay, at ang mga reskriksiyong kaakibat nito: bawal na ang pakikipagkamay, bawal ang paghawak sa mga bagay-bagay at espasyo: may takip na plastic ang mga buton ng elevator sa condo; mag-gloves—mag-disinfect!

Sa kabilang banda, nakasulat-kamay ako. Nakasulat ako dahil nagkamay: ang daloy ng dugo mula utak hanggang kamay sa papel. Koneksiyon na kasingtanda ng relasyon ng mga kamay at lupa, kung saan ibinalik din tayo ng pandemya, para sa kaseguraduhan sa pagkain.

¹ Bersiyon ng panayam para sa Alfredo E. Litiatco Professorial Chair in Literature and Bonifacio P. Sibayan Professorial Chair in Applied Linguistics, De La Salle University, Manila, na nadeliver noong Setyembre 18, 2020, mula 10:00 hanggang 11:30 ng umaga via Zoom.

“Pagdayaw sa Alima nga Naangut sa Lupa / Ode to the hands linked to earth,” tula ni Jelyn Odango-Alentajan, isa sa mga nananatiling paborito ko sa Kinaray-a.

Nakasulat ako ng mga tula sa loob ng unang yugto ng kuwarentina, isang sorpresa dahil naparalisa din ako sa mga unang lingo. Narinig ko ang samot-saring kritikal na boses sa pag-unawa sa sinabi ng German na pilosopong si Theodor Adorno na “To write poetry after Auschwitz is barbaric.”² Marami nang sagot kay Adorno. Heto ang sa akin: *barbaric* ang pagsusulat ng tula pagkatapos ng isang malagim na pangyayari, o habang nasa loob pa tayo ng panahon ng isang malagim na pangyayari, kung kinakasangkapan ito ng gahum para manlinlang, magdagdag pasakit sa taong-bayan, magpaslang.

Tumutula ako sa loob ng panahon ng pandemya bilang isang personal na ekspresyon, katulad na kumakanta—nagko-concert ang mga musikero; nagsasayaw ang mga mananayaw . . . na walang ilusyon at ambisyon na makakapuksa ito ng virus, o makakapukan sa mga inutil sa puwesto, kundi para magtala para sa personal at maaaring kolektibong kaligtasan kontra sa paglimot at pagbubura.

May ganito akong panimulang tala:

LENGGUWAHE ang tandüg. Dahil may mga mata ang balat, patunay ni Diane Ackerman sa *A Natural History of the Senses* (1990). Nakakakita tayo sa pamamagitan ng ating mga kamay, wika ni Rene Descartes sa kanyang *Dioptrique* noon pang 1637.³ Sa Bibliya, kailangang mahawakan ni Tomas ang sugat ni Kristo para mapatunayang buhay siya, nabanhaw! To touch is to believe.

Bilang lengguwahe, may tandüg na gumagamot. **Hilot** halimbawa ng masahistang bulag na dinadayo sa dating Harrison Plaza pagkatapos ng klase sa La Salle. *Healing touch* ng matatanda sa baryo kaya umuuwi tuwing weekend sa Antique noong kolehiyo sa UP Visayas sa Miag-ao. Nariyan ang mga testimonyo ng bendisyon: paglapat ng arbularyo ng kanyang kamay sa ulo ng maysakit, paghalik sa kamay ng Santo Papa, pagpahid ng panyo sa katawan ng Santo Intierro.

2 Theodor W. Adorno, “Cultural Criticism and Society,” *Prisms* (Cambridge, MA: MIT Press, 1983), 17–34.

3 Mark Paterson, *The Senses of Touch: Haptics, Affects and Technologies* (UK: Berg, 2007), 90.

Gustong-gusto ko ang bokabularyo ng tandüg sa Kinaray-a at Hiligaynon. Halos lahat nagsisimula sa letrang H. Pakinggan, at damhin:

hapulas (haplos); **hagod** (hagod); **haküs** (yakap), **harük** (halik)

“May isang halik na buong buhay/tayong sinasabik, ang dantay/ng diwa sa katawan,”⁴ salin ng Heswitang pari at makatang si Pareng Bert Alejo sa salin ni Coleman Barks sa English na “Some Kiss We Want” ng mistikong Persian na si Rumi.

Napaka-partikular. **Himas**, para sa maseselan. Masa ng tinapay, ang artisanal na mabenta ngayon online. **Hikap**, para sa tekstura. Magaspang sa kanilang mga kalyo ang mga kamay ng mga obrero. Malambot naman ang buhok ng alagang aso at pusa at stress-reliever sila mula sa Zoom fatigue ng Work-From-Home (WFH) at online class. **Hiram**, dahil madilim. Ang ilawang gaas, ang kandila, ang posporo, ang lighter, dahil brownout na naman, lagi’t lagi, sa buong isla ng Panay.

Lumalampas ang tandüg sa pisikal. Instruksiyon at indikasyon din ito ng daloy, ng galaw—paloob-palabas; mabilis, dahan-dahan; larawan ng puwede at bawal, ng espasyong pribado o publiko; ng sensasyon ng sakit at aliw, ng init at lamig.

Alaala ang tandüg, memorya. At may mga tandüg na ipinapaalala sa atin ng mga bagay, pagkain, lugar. Nagsisimula rin sa letrang H ang English na salita tungkol sa tandüg: **haptic**. Galing sa salitang Griyego na **haptikos**. Ibig sabihin, “able to grasp or perceive.”⁵ Advanced na ang pag-aaral ngayon sa haptics na gumagamit ng mga impormasyon mula sa tandüg at kinesthesia, mga sensor mula sa kalamnan, tendon, at mga buto-buto para higit na magaya ang danas sa paghawak sa smartphone, AI, augmented reality. Hindi malayong mahahawakan na natin, masasalat, ang nakikita lamang natin na mga prutas, pagkain, damit, gamit na ino-order online.

May nasulat akong tula bunsod ng online delivery ng pinagnasaan kong lasa sa umaga ng Linggo ng Pagkabuhay sa unang Semana Santa sa loob ng pandemya:

4 Albert Alejo, *Nabighani* (Manila: UST Press, 2015), 4.

5 Lynette Jones, “How We Perceive the World via Touch”, *Haptics* (Cambridge, MA: MIT Press, 2018), 123.

Ang Mangga sa Aking Mesa

Naging libingan ang aking kuwarto
saan muling nabuhay si Hesukristo ngayong umaga ng Linggo
nang mahatid ng Lalamove ang order kong mangga.
Saan pa kaya ito nanggaling?
Ilang mga kamay ang humawak?
Hindi ko alam katulad na hindi ko nalaman
ang pangalan ni Kuya na nagdeliver, at marami pa
ang hindi ko alam katulad kung saan napunta
ang ayuda na ipinangako ng gobyerno
at ang totoong numero ng mga pasyente sa ospital,
lalo na ang mga pumanaw.

Natuwa na ako na may mangga sa aking mesa,
may tamis na naiwan para sa akin, at hindi pa
ako nawalan ng panlasa. Mabigat ang pag-alala
kung minsan, na parang gusto ko na lang rin kalimutan
ang lahat ng nalalaman, at minamahal.

Hiniwa ko ang mangga: dilaw na laman, makatas.

Kailan lang, lumapit ito nang lumapit sa akin
sa araw-araw na pagmamasid sa smartphone
hanggang lumaki nang lumaki, isang puno roon
sa malayong baryo saan sa ilalim nito
naglaro kaming magpipinsan.
Hanggang mahukay ko at ma-post online
ang isang litrato nina Lola at Lolo sa loob ng simbahan.

Inawit ng kapatid ko sa Europa
at pinsan sa Mandaluyong
ang naituro sa amin nina Lola at Lolo:
magkalayo ngunit muling nagkita, isang angkan
sa group chat at napagkuwentuhan na babalik kami
roon sa bukid na may isang puno ng mangga
sa susunod na tag-araw,

pagkatapos nitong quarantine,
nitong pandemya,
ng lahat-lahat na pumipigil
sa alaala at pag-alalà.

Kinain ko ang mangga
at naalala ng aking dila
ang marami pang prutas ng tag-araw
sa inang-wika: sandiya, melon,
tikamas, kamunsil, sirigwelas . . .

Unti-unti, nagsimula muling tumubo
ang pananalig.

MAY mga tandüg na nagbubunga ng sakit. Madalas, hindi nakikita.
Trauma.

“Dalit” (Venom), isang tula ni Alice Tan Gonzales sa tala niya ng domestikong pang-aabuso sa kababaihan noon pang dekada 90 sa kanyang koleksiyon na *Ilongga: Madamo nga Guya* (2019).⁶ Ani ng tagapagsalita na Nanay sa kinakausap na anak: “Nangako ako nga ang akon pagpalangga sa imo/Mangin wala sing dagta./Ngaa karon sa pila ka tinaga/Nga nag-awas sa imo payaon nga baba/Ang akon kamot nagsupak sa akon pangako?” (“I promised that my love for you/Would bear no stain./Why is it that now upon a few words/That slipped out from your childish mouth/My hand has violated my vow?”).

Sa “Artamisa,”⁷ isang anak naman ang nagsasalita, kinakausap ang ina na biktima ng pisikal na pag-aabuso: “Nay, kuhaan ko ikaw sang dahon/para sa imo lagub sa butkon./Pero ang pilas/sa kilid sang imo mata/indi madala sang artamisa./Siguro kinahanglan ko man magtanum sang balunggay.” (“Nay, I’ll get you some leaves/for the bruise in your arm./But the wound/at the side of your eye/can’t be healed by artamisa./Maybe I also need/To plant balunggay.”).

Ayon sa World Health Organization, tumaas ang tala ng domestic violence sa panahon ng pandemya sa China, United Kingdom, at US. Dito rin sa Pilipinas: “At least one woman or child is abused every 10

6 Alice Tan Gonzales, *Ilongga: Madamo nga Guya* (Iloilo: Division of Humanities, UPV, 2019), 27.

7 Gonzales, *Ilongga*, 35.

minutes in the Philippines,”⁸ tala ng Center for Women’s Resources. Sa pagpapatupad ng kuwarantina, at sa pagpapatuloy nito hanggang sa taong 2021, alam natin ang dagdag na pahirap sa mga biktima para magsalita, makapagsalita, lalo pa’t mabigyan ng hustisya.

*May pardon kay Pemberton.*⁹ *Nakabalik na siya sa Amerika.*

Kumusta ang ating mga kapamilya at kapuso sa loob ng kani-kanilang bahay? Masaya ba sila na kasama ang pamilya? Sa kanilang kinakasama? Paano ang mga ayaw o miserable sa kanilang mga kasama sa bahay?

Sa “Hikap, Kapkap kag Iban Pa: Who Touches Who and Where”¹⁰ na pag-aaral ni Dr. Cynthia Ticao ng UPV noong 1990, nakita na **kamot** (kamay) ang pinakahinahawakan na bahagi ng katawan, kasama ang buhok, balikat, palad, at braso. Ito ang mga bahagi ng katawan na hindi nakakatakot hawakan o itandug. At alam natin na may mga bahagi ng katawan na itinuturing na pribado, at depende sa edad at relasyon ang kung sino lamang ang makahahawak nito. Sa parehong pag-aaral, mga nanay ang nakahahawak ng ari ng maliliit na anak. Tinapos ni Dr. Ticao ang kanyang papel sa itinuring niyang hindi-nakasulat-na-batas tungkol sa tandug: mahahawakan lamang natin ang mga bahagi ng katawan na hindi kontrobersiyal, o mga hindi pribado. May kasabihan: “Huwag magpahawak kung ayaw magpakapkap.” Maaari ring: “Kung walang balak, walang hawak.”

“Huwag mo akong salingin,” turo sa atin na salin ng nobelang *Noli Me Tangere* ng doktor na bayaning Jose Rizal. *Noli me tangere*, pariralang Latin hango sa Bibliya, sa ebanghelyo ni San Juan (Juan 20:13-17) na ibig sabihin “Don’t touch me,” na siyang nawika ni Kristo kay Maria Magdalena sa kanyang resureksiyon, “siyang nagkatawang tao ay may hangganan at ang limitasyon ay nasa paghawak, nasa pagduta.”¹¹

Power relations. Usapin ng gahum ang tandug.

8 Gaea Katreena Cabico, “Philippines urged to combat escalating domestic violence cases amid virus lockdowns,” *Philstar*, April 6, 2020, <https://www.philstar.com/headlines/2020/04/06/2005855/philippines-urged-combat-escalating-domestic-violence-cases-amid-virus-lockdowns>.

9 Amerikanong sundalo na nasentensiyahang pumatay sa transgender na si Jennifer Laude noong 2014 at napalaya noong Septiyembre 2, 2020 ng Olongapo City Regional Trial Court at nakabalik sa Amerika noong Septyembre 13, 2020.

10 Cynthia Ticao, “Hikap, Kapkap kag Iban Pa: Who Touches Who and Where,” *Proceedings of the First Conference on West Visayan History and Culture* (Iloilo: Center for West Visayan Studies, UPV, 1990), 63–73.

11 Kristian S. Cordero, “Sagot sa ‘Tungkol sa Tandug: Mga Tula at Tala’ ni Dr. Genevieve L. Asenjo” (Panayam Alfredo E. Litiatco Professorial Chair in Literature and Bonifacio P. Sibayan Professorial Chair in Applied Linguistics, De La Salle University, Manila, September 18, 2020, Zoom).

Sa *De Anima*¹² (ca. 350 BC) ni Aristotle, idineklara niya ang hirarkiya ng mga senses, pamatyag, pandama. Mata, paningin, pananaw, ang pinakamataas, at tandug, touch, ang pinakamababa. Marumi ang mga kamay dahil marami itong nahahawakan. Kaya “Don’t touch.” Barbariko ang magtandüg—**magkuhit**—ng larawan sa museo. Kailangang tingnan lamang. Ang pagkain—kailangang may kutsara at tinidor o kutsilyo o chopstick. Bawal ang nakakamay. *Habhab*. Pancit habhab ng Quezon! Sa kasaysayan, gawain ng low class, ng mga trabahador, ng mga alipin ang paghabhab. Higit sa lahat, pinakamababa ang tandüg dahil may mala-hayop ito na katangian, partikular ang erotic touch. Ito ang diniskurso ni Aristotle sa kanyang *Ethics* (1118a24–25).

Ganito binuksan ng art scholar na si Constance Classen ang kanyang Introduksiyon sa *The Museum of the Senses: Experiencing Art and Collections*,¹³ imbentaryo ng mga eksena ng pagtandüg ng mga bisita sa British Museum: paghawak ng babae sa tuhod ng estatwa, paghagod ng mga kamay ng lalaki sa heroglipiko, pag-abot ng batang lalaki ng daliri upang alamin ang tigas ng tuka ng batong-kuwago, at marami pang ibang uri ng ipinagbabawal na paghawak dahil ipinapanatili ang mala-templo na atmospera ng museo. Isang kalapastangan ang paghawak, gaano man ito kaliit o kasandali. Kung hindi eskaparate ang nagpoprotekta sa mga eksibit, linya naman at tali, at mga babala ng distansiya at pagguwardiya. May café at gift shop para pagbigyan ang luho ng mga mababang uri ng pandama. Kaya ang pagsimula niyang pagklasipika ng iba’t ibang uri ng interaksyon sa mga gamit sa museo: *inquisitive touch*, *playful touch*, *reverent touch*, *caressing touch*, maging ang *defiant touch* ng mga pasaway.

UNTOUCHABLES ang turing sa India sa mga Dalit, ang pinakamababang uri sa kanilang sistemang caste. Itinuturing na marumi, iniwasan sila. Dito naman, “untouchable” ang tukoy natin sa mga mayayaman at maykapangyarihan. Dahil nakaiwas sila. Sino ang nahuhuli sa mga checkpoint? Sino ang mga itinuturing na pasaway na lumalabag ng kuwarantina? Nag-mañanita na’t nag-party, bakit at nasa puwesto pa rin? *Nakakaiwas sila sa kanilang dumi!*

Sino ang makakatandüg ng badyet?

12 Mark Paterson, *The Senses of Touch: Haptics, Affects and Technologies* (UK: Berg, 2007), 90.

13 Constance Classen, *The Museum of the Senses: Experiencing Art and Collection* (UK: Bloomberg, 2017), 139.

Sino ang mga tinatandug? Ilan lamang sa loob ng taong 2020: Anakpawis Lider Ka Randy Echanis.¹⁴ Human rights activist Zara Alvarez.¹⁵

NANGANGAILANGAN ng “contact zone” ang tandug. Balat. Balat-sibuyas. May giyera sa balat. Nasa balat ang Amerika, pamagat ng isa kong hindi pa nalathalang sanaysay, isang pakikipagkuwentuhan sa *America is in the Heart* (1946) ni Carlos Bulosan at *America Is Not the Heart* ni Elaine Castillo (2018).

Manilaw-nilaw ang balat ng kawayan na *buriraw*. Ito ang kanyang espesyal na katangian kaya ito ang itinatanim ng mga matatandang tumanduk o katutubo ng Panay sa isang lugar ng pangyayari na kailangang matandaan. Palatandaan ang buriraw!

Kaya tumigil kami sa paglalakad. Magtatanghaling-tapat iyon ng April 10, 2017. Nasa itaas kami ng isang burol ng Brgy. Tacayan sa Tapaz, Capiz, pababa ng sapa patungo sa Ilog Pan-ay, ang pinakamalaki sa buong isla ng Panay. At itinuro sa akin ni Tanod Biboy ang kawayan na buriraw.

Ano ang pangyayari, ang alaala na iniingatan ng kawayan na buriraw sa espasyong yaon? “D’yan hinanot ng mga PC ang aming matatanda!” Kuwento niya. PC = Philippine Constabulary. Panahon ng Martial Law! Ramdam ko ang latay sa balat ng init ng Abril sa imahen ng latigo na dala ng salitang **hanot**. Salita ng parusa. Hanoooot. Paulit-ulit, paunti-unti, bigla at kagyat na paglapat ng instrumento ng parusa katulad ng latigo at dos por dos sa balat, sa katawan. Ano ang kasalanan ng matatanda? Noong 1960s, bahagi ang kanilang lugar sa 33,310 hektarya ng nadeklarang military reservation sa pamamagitan ng Presidential Proclamation No. 67 (PP67).¹⁶ Sakop nito ang Camp Peralta ng Philippine Military. Ngunit bago pa man dumating ang mga Espanyol noong ika-15 siglo, narito na ang kanilang mga ninuno. Nakipaglaban sila sa mga Espanyol—mga busalian, babaylan, hangaway. Ito ang kanilang ancestral land na ipinaglalaban, kasama ang mga ilog na ngayon mayroong mega-dam, ang Jalaur—Halawod—Hinilawod. Paano na ang kanilang mga alaala kung wala nang lupa at tubig na kumukupkop nito?

14 Pinaslang noong Agosto 10, 2020, sa kanilang apartment sa Novaliches, Quezon City ng 1:35 ng umaga at nagtamo ng labing-limang sugat.

15 Pinaslang sa Bacolod noong Agosto 17, 2020. May isang anak.

16 *Declaration of International Solidarity Against Jalaur River Multipurpose Project Phase II*. Tingnan din: Soleil Santoalla, “Tumandok’s Unwavering Spirit of Resistance,” sa *Asserting and Defending People’s Rights, Exercising People’s Sovereignty* (Quezon City: IBON International, 2017), 11–14.

Mula noong 1960s hanggang ngayon, ang kanilang naratibo ng bakwit: may mga naiwan sa kanilang pitak-pitak na komunidad sa kabundukan na sumasakop ng mga probinsiya ng Iloilo, Aklan, at Capiz; may mga naninirahan na sa bungad na naaabot ng sasakyan at nadadalaw ng mga mananaliksik; may mga naninilbihan na at nagtatrabaho sa iba't ibang siyudad sa bansa at mundo. Kaya walang iisang komunidad ng Tumandok, na higit na kilala sa mundo ng kultura at sining bilang Panay-Bukidnon.

Buhok.

Sa *Amburukay*,¹⁷ ang ikalawang libro sa sampung libro ng epiko mula sa kanilang komunidad na natipon ng antropolohistang Dr. Alicia P. Magos at kanyang team sa UPV, sa pag-chant ng Gawad Manlilikha sa Bayan (GAMABA) Federico Caballero at kanyang mga kapatid, binalot ni Amburukay, ang matandang *muwa* (enchanted hermit woman) sa kanyang *bulawan* na bulbol (golden pubic hair) ang kanyang *tuos* o sacred vow at ang sinumang makakakuha nito, kailangang pakasalan siya. Si Amburukay ang naging tagapag-alaga nina Matan-ayon at Surangga-on, anak nina Datu Paiburong at Bulawanon na pinambayad sa kanyang kapatid na higanteng si Makabagting, matapos maputol ni Paiburong ang kawayan nitong buriraw sa unang aklat na may pamagat *Tikum Kadlum*, ang itim na mahiwagang aso na nakakita ng hugis-pusong batingaw sa buriraw, isang patibong.

Ninakaw itong bulawan na bulbol ni Amburukay ng isang bata, guwapo, mabuting datu—si Labaw Donggon, para pamalit na kuwerdas sa kanyang kudyapi. Kikilalanin ba nito, at igagalang, ang tuos ng matandang muwa?

Itinakda ang araw ng kasal nina Amburukay at Labaw Donggon. Ngunit ang dalawang dalaga ang dumating para magsimula ng pamilya at bayan kay Labaw Donggon.

KULTURA AT KASAYSAYAN ANG TANDÜG. Naghimasok si Labaw Donggon sa pribado at sagrado para kay Amburukay at naging pagsubok ito ng kanyang pagkatao. Responsable ka sa iyong natandüg.

Ano ang natandüg mo? Sabihin mo sa akin at sasabihin ko kung sino ka. Ano ang sinasabi ng dinadanas natin ngayon sa tandüg tungkol sa atin bilang mamamayan at bansa?

17 Federico Caballero at Leopoldo Caballero, *Amburukay* (Quezon City: University of the Philippines Press, 2015).

“Natandüg ang baratyagon,” “na-touch”: ang isang mama na lumakad mula Baclaran pauwi sa kanyang pamilya sa Bulacan matapos masabihang tigil trabaho dahil sa lockdown; ang mga medical frontliner na nangamatay bago pa matanggap ang kanilang hazard pay; ang mga OFW at seafarers na nagkampo sa airport, sa labas ng airport, sa ilalim ng tulay; naka-quarantine sa maliliit, marurumi, lumang silid; ang mga Locally Stranded Individual o LSI sa Rizal Memorial Stadium; ang mga guro sa pampublikong paaralan na umaakyat ng bundok para makahanap ng signal at makasali sa mga webinar ng DepEd at CHED; mga estudyanteng humihingi ng donasyon para pambili ng cellphone o laptop para sa Online Learning. Walang katapusang listahan, magkakarugtong tayo sa bilog ng hinagpis na umaabot sa langit at lagpas pa katulad nang nasabi na sa atin ng makatang Israeli na si Yehuda Amichai sa kanyang tula na “The Diameter of the Bomb.”

TACTLESS kapag kulang sa pakiramdam, kaya nakapagsalita ng hindi maganda, nakasakit ng damdamin. Katulad ng mga inaakusahang nagre-redtag at nagpapatutsada sa Makabayan at rebolusyonaryong hanay gayung naghihinagpis ang pamilya: binaril at sinaksak, ninakaw ang bangkay at ayaw ibigay.¹⁸

“Out-of-touch” ang ilang celebrity at opisyal kaya ang cancel-culture. Si J. K. Rowling ng Harry Potter Series, sa komento niya na “transgender rights are eroding women’s rights to single-sex spaces and suggesting young women are being rushed into medical transition.”¹⁹ Si Harry at ang kanyang Ocean Adventure sa Subic, Zambales.²⁰

May pandemya’t nagkaroon ng puting buhangin sa Manila Bay!

SINASABI na sa kasaysayan ng sibilisasyon, naetsapuwera ang tandüg lalo na sa pagyabong ng visual culture: telebisyon, cinema, smartphone, smart TV, at ngayon, muling ibinabalik-sanib sa teknolohiya ng medisina at impormasyon para sa higit na kita at ginansiya.

18 Alusyon sa kaso ng nangyaring pagpatay sa lider ng Anakpawis na si Randy Echanis noong Agosto 10, 2020. Tingnan hal., Lian Buan, “Anakpawis Chair Randy Echanis Killed inside Quezon City Home,” *Rappler*, Agosto 10, 2020, <https://www.rappler.com/nation/anakpawis-chair-randy-echanis-killed-inside-quezon-city-home>.

19 Poppy Noor, “JK Rowling in Row over Court Ruling on Transgender Issues,” *The Guardian*, Disyembre 19, 2019, <https://www.theguardian.com/books/2019/dec/19/jk-rowling-trans-row-court-ruling-twitter-maya-forstater>.

20 Presidential Spokesperson Harry Roque habang may ipinapatupad na quarantine—paglabag sa social distancing—ngunit hindi rin naman daw tao ang mga nakasama niyang dolphin.

Sa pagpikit ko ng mga mata at pag-alala ng personal na mga kuwento sa tandug, naririnig ko ang mga musika ng binayle sa aming baryo sa Antique:

“Touch by touch, skin to skin, you’re my hometown lover,” disco hit ng Austrian na bandang Joy noong 1985, panahon ng aking kabataan. Ngayon ko higit na naunawaan, na ang mga galaw ng mga katawan sa binayle, galaw ng paglaya mula sa parisukat na espasyo ng dancehall o malalaking bahay noong panahon ng Espanyol at maging sa mga unang dantaon ng ika-20 siglo. Kalaunan, kumpas lagpas sa kayod sa buong-mag-araw sa bukid sa panahon ng pagsasaka mula sa pagdating ng ulan sa Mayo hanggang sa pagtatanim at pag-aani simula Setyembre hanggang Nobyembre, at sa lahat ng uri ng manwal at domestikong gawain hanggang fast-forward sa *budots* at sa 2017 na pagsasayaw sa eleksiyon ng isang dating sikat na artista’t senador, gayundin ng isang mayor kuno para matandug tayo sa kanyang pagiging karaniwan kuno.

Nitong Agosto 30, 2020, sumayaw ang UPV graduate at kasalukuyang marketing consultant na si Ken Leron sa tugtog ng “Touch by Touch” sa mga bukas na espasyo ng Bonifacio Global City, isang challenge sabay sa popularidad ng mga TikTok Challenge para makakalap ng pondo para sa remote learning ng mga estudyante, isang proyekto ng UPV Office of Alumni Relations na ISKOmpyuter drive. Partikular itong tinawag na “Pag-ulikid Donation Drive” ng UPV Marketing Society’s Incorporated.

Pag-ulikid: keeping-in-touch, na lumilingon, pabalik, sa pinanggalingan—hindi bilang pagkaantala, kundi pagsama ng iba pa, pag-akay para makasabay. Sa kasong ito, sa Online Learning. “Touch by Touch,” hindi “Swiss Boy” o “Brother, Louie, Louie”—mga popular na tugtog ng binayle hanggang disco sa probinsiya, dahil “touch,” local touch: domestic intimacy—domestikong lapit at lapat, para higit na makatandug. Nagsara nga ito sa lampas sa singkuwenta mil.

“Touch Me, Touch Me Not.”

DITO tayo sa tandug bilang **affect**: ang binayle sa mga baryo bilang espasyo, platform, estratehiya ng pakipag-angot/pakipag-ugnayan (“keeping in touch,” “being in touch”) para may mangyari, may daloy mula sa loob palabas—magkakaroon ng **dating**, ng igü/tama, hit: awa, tuwa, galit, lungkot, tungo sa kolektibong aksiyon—kaya ang

pandemya at militarisasyon nito—ang lahat ng nangamatay sa veerus²¹ at pagpaslang ay magiging **hitabo**, pangyayari o ganap: posibilidad ng pagbabago sa susunod na eleksiyon. Ani ng manunulat at kritiko na si John E. Barrios: “Pinagbawalan man tayo ng estado at ng mga kakuntsaba nito sa pagpapatupad ng ‘no touch’ policy dahil pandemik na ang veerus, ang ating kolektibong imahinasyon na ating binuo mula sa iba’t ibang baylehan at sayawan, sa iba’t ibang baryo ng ating kabayanan, papuntang diskohan, konsiyerto ng mga rock bands, budots, at TikToks sa mga FB accounts, hanggang sa Zoom lecture na ito—lahat bilang pagtakas sa maykapangyarihan, sa may hawak ng awtoridad: pamilya, magulang, guro, pulis, politiko, estado; ay muli at muling mabubuhay para palayain ang mga paa, kamay, puso, at isipan para sa pagsasakatuparan ng parehong pansarili at pangkomunidad na kapakanan.”²²

MAY ganito akong bagong tula:

Nagising Muli Ako, Bagong Tao

Nagising muli ako ngayong umaga, may paghinga
na nagpapasalamat sa patuloy bugà ng aking bagà.

Animoy nagkabalikan ang aking mga hita, muling magkatabi
pagkatapos dumistansiya sa isa’t isa sa isang buwan na quarantine,
sa buong taon ng 2020, at maaaring magpahanggang ngayon
kung kinakailangan, paminsan-minsan.

Pag-iingat ang ibinubulong ng hangin.

Bumangon ako na bagong tao, bago rin ang mundo

kahit sa pakiramdam lang. Nakita ko sa labas ng bintana
ang namumulaklak na kalachuchi. Bakit gugustuhin ng tao

na pumutol nito para i-alay sa altar ng mga santa at santo
kung ang virus kayang magapi ng paghuhugas ng mga kamay,
paghatsing sa siko, pagtabon ng bunganga sa pag-ubo, pag-iisa?

Nakita ko ang Diyos sa kapwa-tao na nagbigay ng pagkain

nang maabutan kami ng lockdown sa boundary ng Antique at Aklan.

“Wala munang trabaho. Uwi muna kayo.” Anunsiyo sa konstruksiyon,
sa bagong hotel para sa mga banyagang turista. May dagat na naghihintay

21 Tumutukoy sa pagbigkas ng Pangulong Rodrigo Duterte sa virus.

22 John E. Barrios, “Reaksiyon sa ‘Tungkol sa Tandug: Mga Tula at Tala’ ni Dr. Genevieve L. Asenjo” (Panayam Alfredo E. Litiatco Professorial Chair in Literature and Bonifacio P. Sibayan Professorial Chair in Applied Linguistics, De La Salle University, Manila, September 18, 2020, Zoom).

sa kanila, at sa kanila lamang. “No work, no pay” at ang buhay ng manggagawa mas mura pa sa kotse, sa kompyuter, sa CCTV, sa cellphone. Iniwang ko sa checkpoint ang bigat ng aking knapsack na hindi tinapay. Doon sa tabi ng kalsada saan kami tinapok na hindi isang tumpok, akin ang lahat kong oras, maliban sa kalayaan. Natakot ako sa aking laway na aasik na tinunton ko sa aking dibdib ang isang kuweba para itago roon ang pagmamadali na makauwi sa bahay. Inilayo-layo ako ng aking mga paa sa mga kasama dahil mahal ko ang aking pamilya. Nalampasan ko ang kamatayan. Nakapagpahinga na rin ang mga tanod at pulis at wala nang silbi ang baril. Sa isipan ko, unti-unting naaanod ang mga buwan ng taong 2020. Dito na ako sa bahay nagigising, kasama ang mga palangga, at may pagkain sa mesa. Ito na ang simula ng bagong kuwento ng aking buhay, ng bagong kasaysayan, na parang naubos na ang lahat ng dumi, nawala na ang kagaw at sakit, nawala na ang mga utang, at ang lahat ng uri ng pagsasamantala sa mahihirap.

Mga Akdang Nabanggit

- Ackerman, Diane. *A Natural History of the Senses*. New York: Vintage, 1990.
- Adorno, Theodor W. *Prisms*. Cambridge: MIT Press, 1983.
- Alejo, Albert, SJ. *Nabighani: Mga Saling Tula ng Kapwa Nilikha*. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 2015.
- Barrios, John E. “Reaksiyon sa ‘Tungkol sa Tandug: Mga Tula at Tala’ ni Dr. Genevieve L. Asenjo.” Panayam Alfredo E. Litiatco Professorial Chair in Literature and Bonifacio P. Sibayan Professorial Chair in Applied Linguistics, De La Salle University, Manila, September 18, 2020, Zoom.
- Caballero, Federico (Tuohan), et al. *Amburukay: Sugidanun (Epics) of Panay, Book 2*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2015.
- Classen, Constance. *The Museum of the Senses: Experiencing Art and Collections*. New York: Bloombury Publishing, 2017.
- Cordero, Kristian S. “Reaksiyon sa ‘Tungkol sa Tandug: Mga Tula at Tala’ ni Dr. Genevieve L. Asenjo.” Panayam Alfredo E. Litiatco Professorial Chair in Literature and Bonifacio P. Sibayan Professorial Chair in Applied Linguistics, De La Salle University, Manila, September 18, 2020, Zoom.
- Jones, Lynette. *Haptics*. Cambridge: MIT Press, 2018.
- Paterson, Mark. *The Senses of Touch: Haptics, Affects and Technologies*. UK: Berg, 2007.

Tan Gonzales, Alice. *Ilongga:Madamo nga Guya | Ilongga: Manifold Faces*. Miag-ao, Iloilo: Division of Humanities, College of Arts and Sciences, UP Visayas, 2019.

Ticao, Cynthia. "Hikap, Kapkap kag Iban pa: Who Touches Who and Where?" *Proceedings of the First Conference on West Visayan History and Culture*. Iloilo: Center for West Visayan Studies, University of the Philippines Visayas, 1990.